

SOVYET DIŞ TİCARETİNDE PERESTROYKA: ORTAK YATIRIMLAR

Yrd.Doç.Dr. Suat OKTAR
İktisat Bölümü

I- GİRİŐ

Sovyetler Birliği, Gorbaçov'un baŐlattıđı yeniden yapılanma (Perestroyka) politikasıyla, tüm ekonomik ve toplumsal yapıyı kavrayacak biçimde hızlı ve köklü bir değişim geçirmektedir. Açıklık (Glasnost) ilkesi üzerinde temellenen yeniden yapılanma politikası, özellikle kemikleŐmiş ve aşırı merkezileŐmiş bürokratik çevreden yoğunlaŐan engel ve baskılarla zaman zaman bir duraklama göstermekle beraber, ödün verilmeden kararlı bir biçimde yürütölmektedir.

Halen uygulanmakta olan reformların ana eksenini ekonomik reformlar oluŐurmaktadır. Bu alanda uygulamaya konan reformlar, temelde tıkanan ve kendini yeniden üretmeyen aşırı merkezizetçi geleneksel ekonomik modele bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır. Zira, őimdiye kadar ölke ekonomisinde tüm karar alma süreci aşırı ölçüde merkezileŐmiş; ekonomik iliŐkilere hiyerarŐik bir yapı yön vermiş; üretim ve dağıtım sistemi merkezden verilen direktiflerle iŐletilmiş; üretim hedefi yalnızca Merkezi Planlama Örgütü'nün öngürdüğü büyüklöklere ulaŐma gibi basit bir ölçüye indirgenmiş; üretimde verimliliği ve kaliteyi arttırma yönünde çaba gösterilmemiş ve en önemlisi teknoloji düzeyinin yükseltilmesi ihmal edilmiştir.

Sonuçta, aşırı merkezci ve bürokratik niteliğiyle hızla hantallaŐan ekonomik yapı özellikle 1980'lerin baŐından itibaren önemli darboğazlarla karşı karşıya kalmıştır. Öyle ki; ekonomik büyüme yavaŐlamış, sınai ve tarımsal üretim sürekli gerilemiş, işgücü verimliliği azalma göstermiş, kaynak dengesi bozulmuş, teknolojik alanda gelişme sağlanamamış, bunun sonucunda Batılı ölkelerle olan teknoloji açığı hızla büyümüş ve en önemlisi halkın refah düzeyi büyük ölçüde düşmüştür. Üstelik, bu sorunlar, olumsuz dış konjonktürel gelişmelerin de etkisiyle daha da ađırlaŐmıştır. Sonuçta, tüm bu olumsuzluklar mevcut ekonomik yapıda köklü reorm ihtiyacını kaçınılmaz olarak gündeme getirmiŐtir.

İL DIŞ TİCARETTE PERESTROYKA İHTİYACI

Sovyet ekonomisinde son yıllarda yaşanan darboğazlardan en fazla etkilenen alanların başında dış ticaret gelmektedir. Sovyetler Birliği halen dünyanın en güçlü sanayi ülkelerinden biri olmasına karşın, bu konumu dış ticaret kompozisyonuna pek az yansımıştır. Nitekim, Sovyetler Birliği sınai üretiminin yüzde 20'sini oluşturmasına karşın, dünya ticaretindeki payı hemen hemen yüzde 4 dolayındadır. Makina ve teçhizatın toplam ihracat içindeki payı 1970'de yüzde 22 iken, bu pay 1986 yılı sonunda yüzde 15'e düşmüştür (1).

Buna karşılık, petrol ve diğer enerji kaynaklarının ihracatı hızla artmıştır. Nitekim, GSMH'nın yüzde 4'ünü ve sınai üretimin de yüzde 11'ini oluşturan petrol ve diğer enerji kaynaklarının ihracatı, toplam ihraç gelirlerinin yüzde 80'ini karşılamaktadır (2). Bir paradoksu yansıtan bu durum için bir Sovyet ekonomisti, "gelişmiş bir bilimsel sektöre ve güçlü bir sanayie sahip Sovyet ekonomisinin bu konuma rağmen, gelişmiş ülkelerin hammadde ihtiyacını karşılama rolünü oynadığını" belirtmektedir (3).

Ne var ki, son yıllarda petrol ve enerji sektörü de olumsuz seyreden dış konjonktürden etkilenmiş ve döviz gelirleri önemli ölçüde gerilemiştir. Petrol fiyatlarının 1985 yılından bu yana yüzde 40'lara varan düşüşü döviz gelirlerinde 8.5 milyar dolarlık bir azalmaya yol açmıştır (4).

Üstelik hammadde ve birincil ürünlerin önemli bir üreticisi ve ihracatçısı konumunda bulunan Sovyet ekonomisinin, dış ticaret hadlerinin 1986 ve 1987 yıllarında sırasıyla yüzde 40 ve 10 dolayında aleyhe gelişmesi nedeniyle bu ürünlerin ihracatından sağladığı döviz gelirleri de azalma göstermiştir (5). Bu eğilim, bugün de devam etmektedir. Dahası, son yıllarda kötü hasad koşullarına bağlı olarak üretimde karşılaşılan yetersizlikler nedeniyle tarımsal ürünlerin ithalatı da giderek artmaktadır. Bu olumsuz gelişmeler sonucunda dış ticaret bilançosu son yıllarda sürekli açık vermekte ve bu açık hızla büyümektedir. Nitekim dış ticaret açığı 1987 yılı sonunda 2.5 milyar dolarlık bir büyüklüğe ulaşmıştır (6).

Sovyetler Birliği işte karşı karşıya kaldığı bu olumsuz gelişmeleri aşabilmek için daha fazla petrol ihraç etmek, altın satmak ve bundan da önemlisi dış krediye başvurmak zorunda kalmıştır. Ancak, petrol ve diğer enerji kaynaklarının giderek azalmaya başlaması ihraç kapasitesini zorlarken -ki 1984 yılında 81 milyon ton olan petrol ihracatının 1990 yılı ortalarında 40 milyon tona ve 2000 yılında da 25 milyon tona düşmesi beklenmektedir- bu arada dış borçların da ödeme gücünü aşacak ölçüde artış göstermesi, ekonomiyi bu tür kaynaklarla büyütmenin artık olanaksızlığını ortaya koymaktadır.

Bu nedenle de, ihracatın kompozisyonunun sınıai ürünler lehine değiştirilmesi, dış ticaret sorunlarının aşılmasının kalıcı tek çıkar yolu olarak görölmektedir. Nitekim, 1986-90 yıllarını kapsayan plan döneminde makina ihracatının toplam ihracat içindeki payının yüzde 22'ye çıkarılması öngörölmüştür (7).

Stalin döneminden itibaren dış ticaret sistemi aşırı merkezizetçi bir yapı kazanırken, bürokratik kanallar da hayli genişlemiştir. Planlamacılar ve bürokratik çevreler denetim altında tutulamayacağı endişesiyle uluslararası piyasalarla fazlaca ilgilenmemişlerdir. Planlama Örgütü, dış ticareti imtiyazlı birkaç işletmenin tekeline bırakmıştır. Ülkede dış ticaret genel olarak Dış Ticaret Bakanlığı'na bağlı Dış Ticaret Kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirilmiş ve bu kuruluşlar imalatçı firmalardan ihraç ürünlerini satın almış ve onlara ithal ettikleri ürünleri kontrollü iç fiyatlarla satmışlardır.

Kuşkusuz Dış Ticaret Kuruluşlarının bu Őekildeki müdahalesi, imalatçı firmaların yabancı müşterilerle doğrudan temasını engellemiş ve ihracata dönük olarak çalışan imalatçılara döviz kazançlarını ellerinde tutmalarına izin verilmemiştir. En önemlisi, üretimde sayısal hedeflere ulaşmayı esas alan management sistemi, ürünün kalitesiyle ve müşteri hizmetleriyle ilgilenmeyi tamamen gözardı etmiştir (8). Bu durum, zaten büyük ölçüde dışa kapalı olan ekonominin dünya ekonomisinden izole olmasına yol açmıştır. Özellikle üretimde teknoloji düzeyinin yükseltilmesi yönünde hiçbir çabanın gösterilmemesi, ihraç ürünleri için dış pazar şansını büyük ölçüde azaltılmıştır.

Gerçekten de, Sovyet ekonomisi halen teknoloji alanında oldukça geri bir düzeyde bulunmakta ve Batılı ülkelerle olan arasındaki teknoloji makası hızla açılmaktadır. Gorbaçov'un da belirttiği gibi, bu durum, Sovyet ekonomisinin yıllardır karşı karşıya kaldığı en büyük sıkıntı olmaktadır. Nitekim Gorbaçov son on yıldır ekonomide doğru dürüst bir teknolojik gelişmenin gerçekleştirilemediğini, oysa bu iç için görevli olan personelin haketmedikleri bir kazanç elde etmeye devam ettiklerini belirtmektedir (9).

Teknolojik gerilik özellikle sanayi sektörü için geçerlidir. Sovyet sanayii teknolojiye yenilik yaratmamakta ya da yarattığını bile kendi sanayiine uyarlamamaktadır. Bu nedenle de, sanayileşmiş ülkelerin sürekli gerisinde kalmaktadır. Kuşkusuz bunun temel nedeni, hantal olan ekonomisinin hızlı teknolojik gelişmeye uyum sağlayacak esnekliği gösterememesinden kaynaklanmaktadır (10). Yapılan bir hesaplama göre, Batıda sağlanan teknolojik bir yeniliğin Sovyet ekonomisine uyarlanması hemen hemen 10-15 yıllık bir süreyi almaktadır (11).

İşte özellikle teknolojik açığı kapatmak, üründe kaliteyi ve çeşitliliği arttırmak, ihracatın kompozisyonunu sınıai ürünler lehine

değişmesini sağlamak ve dış pazarlarda rekabet gücü yaratmak üzere dış ticaret sisteminin yapılandırılması ve böylece ekonominin dış açılması hedef alınmıştır. Bunu realize etmek için de, doğrudan yabancı sermayeden yararlanmayı ve Sovyet teşebbüslerinin yabancı firmalarla ortak yatırımlar gerçekleştirmelerini sağlayacak geniş kapsamlı yasal düzenlemelere gidilmiştir. Nitekim, oldukça iddialı olarak hazırlanan ortak yatırım kararname si 26 Aralık 1986'da Politbüro'nun ve 13 Ocak 1987'de Yüksek Prezidyum'un onayından geçmesinden sonra, 27 Ocak 1987'de de yayınlanarak yürürlüğe konmuştur. (12)

III ORTAK YATIRIM MEVZUATI

Ortak yatırım kararnamesiyle bakanlıklara ve Sovyet teşebbüslerine doğrudan doğruya Batılı firmalar ile ortak yatırımlar gerçekleştirme ve ticari ilişkiler kurma yetkisi verilmektedir. Bu yetki 1987 yılından bu yana ülke genelinde 65 bakanlığa ve 105 teşebbüse verilmiş olup, bu sayının zamanla daha da artması öngörülmektedir. (13).

Yabancı sermayeyi ülke sınırları içinde yatırım yapmaya özendirmek amacıyla, geleneksel dış ticaret sistemi büyük ölçüde esnekleştirilmiş ve rijid bürokratik kanalların kısaltılması yoluna gidilmiştir. Savunma sanayinin dışında imalat, ulaştırma ve inşaat başta olmak üzere hemen hemen tüm sektörlerde gerçekleştirilmesine izin verilen ortak yatırımlara ilişkin mevzuatın içerdiği hükümler kısaca şu ana başlıklar altında toplanabilir:

a) Ticari ve Mali Hükümler

Tüzel kişiliğe sahip olacak yatırımlar ayrı bir bilançoya, maliyet muhasebesine ve oto finansman ilkelerine tabii olacaklardır. Ortaklarca belirlenecek ana sözleşmede ortak yatırımın konusu, amacı, çalışma yeri, ortak sayısı, sermaye miktara, sermayenin dağılımı, yönetim organları ve bu organların yetkilerine ilişkin hususlar yer alacaktır;

- Ortak yatırım, taahütlerinden dolaya bütün mal varlığıyla sorumlu olacaktır. Ancak faaliyetinde tamamıyla bağımsız kalacak ve bu faaliyetlerini kendisi planlayacaktır. Diğer bir deyişle ortak yatırımın kendine ötgü bir faaliyet planı bulunacaktır. Buna güne ortak yatırım ile Devlet Planlama Örgütü (Gosplan) arasında organik bir ilişki olmayacaktır. Palanlama Örgütühiçbir konuda müdahalede bulunmayacak ve üretimle ilgili direktifler vermeyecektir.(14)

- Hazırlanan yasayla, başlangıçta ortak yatırım sermayesinde en az yüzde 51'lik payın Sovyetlere ve geri kalan yüzde 49'un da yabancı yatırımların yoğun baskı ve eleştirileri karşısında 1988 Aralık ayı

basında köklü bir değişiklik yapılmış ve bu koşul kaldırılarak yerine "tarafkların ortaklık payklarını aralarında anlaşarak saptayabilecekleri" hükme bağlanmıştır. Bu değişiklikle, yabancı yatırımcıların ortak yatırımlara yüzde 80'e kadar varabilecek bir payla katılabilmeleri mümkün olacaktır; (15)

- Ortak yatırımın yabancı tarafı teşebbüs teğhizat, yedek parça, know-how, lisans ve patent haklarını koyarken, Sovyet tarafı işletme yerini sağlamakla yükümlü bulunmaktadır. Yabancı ortağa işletme binasına, kullanılan teğhizata ve getirdiği teknolojiye sahip olma ya da kullanma hakkı tanınmaktadır;

- Teşebbüse bir kâr sınırlamasının getirilmesi sözkonusu değildir. Diğer bir deyişle teşebbüse piyasa ekonomisi kurallarına bağlı olarak çalışması sonucunda kârını maksimize etme olanağı verilmektedir. Teşebbüsün yıllık toplam kârından yapılacak belirli indirimler verilmektedir. Teşebbüsün yıllık toplam kârından yapılacak belirli indirimler İhtiyat Fonu'na depozit olarak bırakılacaktır. Bu durum, İhtiyat Fonu toplamının ortak yatırım sermayesinin yüzde 25'ine eşit olana kadar devam edecektir;

- Toplam kârdan yapılacak indirimlerin miktarı, yatırım sözleşmesinde belirlenecektir. Teşebbüsün zarar etmesi durumunda, zarar miktarı İhtiyat Fonu'ndan düşülecektir;

- Ayrıca teşebbüs, indirimler çıktıktan sonra kalan kârları üzerinden yüzde 30 vergi ödeyecektir. Ancak teşebbüs, faaliyete geçtiği tarihten itibaren ilk iki yıl vergiden muaf tutulacaktır. Bununla birlikte geçtiğimiz aylarda yapılan bir açıklamayla iki yılla sınırlanan vergi muafiyetinin üç yıla çıkarıldığı açıklanmıştır (16);

- Net yatırım kârlarının dağıtımı, tarafların teşebbüs sermayesindeki payları dikkate alınarak yapılacaktır. Yasa, yabancı yatırımcıya kârını yurtdışına serbestçe transfer edebilme garantisi vermektedir. Ancak bu kâr payı yurtdışına transferi sırasında yüzde 20 oranında bir stopaja konu olacaktır; (17)

- Ortak yatırım, Sovyet bankalarından ya da izin almak suretiyle yabancı bankalardan ruble ya da döviz kredisi kullanabilecektir. Ancak, Devlet Bankası ya da Dış Ticaret Bankası verdikleri kredinin amaca uygun kullanılıp kullanılmadığını ve geri ödenmesini yakından izleyecektir. Olumsuz bir durumun varlığı halinde, kredi kesilebilecek ve kredinin vadesinden önce ödenmesi talep edilebilecektir; (18)

- Taraflar ortak yatırıma koydukları sermaye payklarını karşılıklı anlaşma ile üçüncü kişiye devredilebileceklerdir. Ancak devreden yabancı taraf olması durumunda, Sovyet tarafı ruçhan hakkına sahip olacaktır. Devir izni mutlak, Sovyetler Bakanlar Kurulu'ndan ya da ortak

yatırımın gerçekleştirildiği yerel cumhuriyetin Bakanlar Konseyi'nden alınması gerekecektir.

b) Yönetimle İlgili Hükümler

Ortak yatırımın üst yönetimi organlarca seçilen temsilcilerden oluşacaktır. Ancak, kararalma ana sözleşmede yer alacaktır. Mevzuata göre yönetim kurulu başkanının Sovyet vatandaşı olması şarttır. Yabancılar ancak yönetim kurulu üyesi olabilecektir. Kural olarak Başkanın, Yönetim Kurulu'nda diğer üyelerin oyu kadar ağırlığı olacaktır. Yönetim Kurulu'nda oyların eşit bölünmesi durumunda Başkanın görünüşü ve onayı alınmadan hiçbir konu karara bağlanamayacaktır (19);

- Yönetim Kurulu'nda kararlar ya oy çokluğu ile ya da oybirliğiyle alınacaktır;

- Ortak yatırımın günlük yönetim faaliyetinden sorunlu olan İcra Kurulu genel olarak üç ya da dört üyeden oluşacaktır. Bu üyelerin hepsi de Yönetim Kurulu tarafından atanacaktır. Yine, bu üyelerin seçiminde de Sovyet vatandaşlığı şartı aranacaktır (20);

- Ortak yatırımın tarafları arasında ya da ortak yatırım ile Devlet yahut da diğer Sovyet organları arasında çıkabilecek herhangi bir anlaşmazlığa Sovyet makamları bakacaktır. Bununla birlikte ortak yatırım sözleşmesinde belirtilmesi koşuluyla anlaşmazlıkların çözümü için hakem mahkemelerine başvurulabilecektir.

IV- ORTAK YATIRIMLARIYLA İLGİLİ GELİŞMELER

Birkaç yıl öncesine kadar dışa dönük büyük ölçüde kapalı olan dış ticaret sistemi, Gorbaçov yönetimiyle yeni bir yapılanmaya gitmekte ve geleneksel yapısından uzaklaşarak dışa daha fazla açılacak biçimde hızlı bir değişiklik geçirmektedir. Dış ticaret sisteminde yapılanmanın bir aracı olarak gündeme gelen ortak yatırımlara ilişkin yasanın yürürlüğe girmesinden bu yana ülkeye yatırım amacıyla gelen yabancı sermaye, hem sayısal hem de parasal büyüklük olarak hızla artış göstermektedir. Nitekim Maliye Bakanlığı'nın verilerine göre 1988 yılı Eylül ayı sonuna kadar 110'dan fazla başvurunun teşkil edildiği 500'den fazla başvurunun da müzakere aşamasından olduğu belirlenmiştir (21).

Kuşkusuz, teşkil edilen ortak yatırım sayısı arttıkça ülkeye gelen sermaye miktarı da büyümektedir. Halen, teşkil edilmiş ortak yatırımların toplam sermaye büyüklüğü 500 milyon rubleyi (825 milyon doları) aşmış olup, bunun üçte bir Batılı yatırımcılara ait durumdadır (22). Yatırımlara en büyük ilgi Batı Alman, Fin ve İtalyan yatırımcılardan gelmektedir. Nitekim toplam yatırımcıların yüzde 15'ini

oluşturan Batı Alman yatırımcılar 27 ve yüzde 14'ünü oluşturan İtalyan yatırımcılar da 15 yatırım gerçekleştirmişlerdir. Buna karşılık ABD ve Japon yatırımcılar hala çok ilgisizdir. Bu yatırımcılar tarafından gerçekleştirilen ortak yatırım adedi sırasıyla 12 ve 8'dir (23).

Halen Dış Ekonomik İlişkiler Komisyonu'nun gelecek yedi yıllık süre içinde ortak yatırımlar yoluyla realize etmek üzere 320 proje belirlemiştir. Bu projelerin 60'ı tarıma dayalı sanayi, 60'ı kimya ve ağaç işleme sanayiine, 50'si sosyal hizmetlere 49'i mekanik mühendisliği ve 33'ü de inşaat sektörüne tahsis edilmiştir. Sözkonusu projelerden 140'ında ileri teknolojinin kullanılacağı ve bunun ülke ekonomisi için başlı başına bir olay olacağı belirtilmiştir (24).

Ancak ortak yatırımların sermaye büyüklüğüne bakıldığında, beklenen düzeylere ulaşmadığı görülmektedir. Nitekim şu ana kadar teşçil edilmiş ortak yatırımların hiçbirinin 50 milyon rublenin üzerinde değildir. Hatta, yarısına yakını 5 milyon rublenin altında, 10'unun ise 10 milyon rublenin biraz üzerindedir (25).

Ortak yatırımların kompozisyonunda gözlenen bir diğer özellik de, yabancı yatırımcıların daha çok düşük ölçekli faaliyetleri tercih etmesidir. Bu faaliyetlerin başında da hizmetler sektörü gelmektedir. Büyük ölçekli yatırım faaliyetleri ise halen planlama aşamasında bulunmaktadır. Daha çok kimya, petro-kimya, enerji ve metalurji gibi alanları tercih eden büyük yatırımcılar Sovyet yönetiminden yatırımlarla ilgili olarak daha fazla esneklik talep ettiklerinden, faaliyetlerini ağırdan almakta ve "bekle gör" politikası izlemeyi yeğlemektedirler.

V. SONUÇ

Sovyetler Birliği dışı açılmayı ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmeyi sağlamak üzere dış ticaret sisteminde köklü düzenlemeler gerçekleştirmesine ve buna bağlı olarak Batılı yatırımcıların giderek ilgi odağı olmasına karşın, hala hedeflenen sonuçlara ulaşamamıştır. Gorbacov yönetiminin ortak yatırımlar konusunda daha fazla esneklik sağlamak üzere giriştiği revizyon çabaları bile, Batılı yatırımcıların ilgisini yeterince arttıramamaktadır. Her ne kadar, Batılı yatırımcılar Sovyet pazarını cazip kabul etmekle beraber, sovyet yönetiminin bu konuda ne mevzuat ne de uygulama yönünden hazır olmadığı düşüncesiyle yatırım yapmaktan şimdilik kaçınmaktadırlar.

Gerçekten de, ortak yatırım mevzuatında hala açıklık taşımayan hususlar bulunmaktadır. Kâr transferi, fiyatlama, ortak hesap denetimi, işgücü ve vergilemeyle ilgili yasal boşluklar ve iflas gibi konular potansiyel sorunları oluşturmaktadır. Özellikle Batılı yatırımcıların üzerinde hassas olarak durdukları kâr transferi büyük bir sorun

sayılmaktadır. Sovyet yetkilileri, bu konuda Batılı ortakları tatmin etmede yetersiz kaldıklarını kabul etmektedirler. Nitekim Sovyet yetkilileri, Helsinki'de geçtiğimiz aylarda düzenlenen uluslararası bir sempozyumda, Batılı ortakların kazandıkları rubleyi ne yapacakları konusundaki soruyu cevapsız bırakmışlardır.

Öte yandan, ülkede geçmişten miras kalan bir deneyim birikiminin olmayışı da yatırım mekanizmasının işleyişini ağırlaştırmaktadır. Ülkede herşey "yaparak öğrenme" ilkesine dayandığından ve dolayısıyla hata ve eksiklerin uygulama sırasında düzeltilmesi esas alındığından uygulamada sürekli sapmalarla karşılaşmakta, sonuçta da yatırım projesinde gecikmeler kaçınılmaz olmaktadır.

Halen mevcut bu olumsuz gelişmeler nedeniyle, Batılı yatırımcılar yatırım yapmayı erken bulmakta ve bekle gör politikası izlemeyi ehven-i şer görmektedirler. Bu nedenle, Sovyetler Birliği'nde uygun yatırım koşulları ve ortamı yaratılmadan beklenen sonuçların alınmasının kolay kolay mümkün olmayacağı kabul edilmektedir. Hatta bu olumsuz gelişmelerin devamı halinde ortak yatırımların bir fiyaskoya dönüşmesi ihtimalinden bile söz edilmektedir. Nitekim bir Batılı uzman, bugün Batılı yatırımcıların bir rüyası olan Sovyetler Birliği'nin bir kabusa dönüşmesinin güçlü bir olasılık olduğunu belirtmektedir (26).

DİPNOTLAR

1. *Stephan Gardner, "Restructuring the Soviet Foreign Trade System", The Columbia Journal Of World Business, Vol. XXII, Number 2, (Yaz 1988), s. 7.*
2. *John P. Hardt ve Jean F. Boone, "The Soviet Union's Trade Policy", Current History, Vol. 87, No. 531, (Ekim 1988), 330.*
3. *Stephan Gardner, a.g.m., s. 8.*
4. *The Economist, A Survey Of The Soviet Economy, Gorbachev's Gamble, (9 Nisan 1988), s. 13.*
5. *The Economist, "Weaning Russia off the West", (30 Temmuz 1988), s. 70.*
6. *Financial Times, "East Falts in European trade", (11 Nisan 1989), s. 6.*
7. *Stephan Gardner, a.g.m., s. 7.*
8. *Ivan D. Ivanov, "Restructuring the Mechanism of Foreign Economic Relations in the USSR", Soviet Economy, (Temmuz - Eylül 1987), s. 214-215.*
9. *Marshall I. Goldman, Gorbachev's Challenge, W.W. Norton and Co., 1987, s. 103.*
10. *Suat Oktar, "Sovyet Ekonomisi Yabancı Sermayeye Açılıyor", İktisat ve Maliye Dergisi, Cilt XXXIV, sayı 7, (Ekim 1987), s. 235.*
11. *Stanislaw Gomulka, "Soviet Growth Slowdown: Suality, Maturity and Innvation", AEA Papers and Proceedings, Vol. 76, No. 2, (Mayıs 1986), s. 174.*
12. *Jerry F. Hough, Opening Up the Soviet Economy, The Brookings Ins., 1988, s. 67.*
13. *International Herald Tribune, Advertising Section, "USSR Perestroika in Foreign Trade", (7 Kasım 1988), s. 13.*
14. *Kelly Ross, "Foreign Investmen: New Soviet Joint Venture", Harvard University Law*

- Journal*, Vol. 28, No. 2 (Bahar 1987), s. 476.
15. *Financial Times*, "Soviets plan big rise in direct foreign trading", (5 Aralık 1988), s. 20.
 16. Richard Dean, "Updating Joint Venture Law and Practice", *The Columbia Journal Of World Business*", Vol. XXIII, No. 2, (Yaz 1988), s. 55.
 17. Peter Maggs, "The Role Of Soviet Banking And Finance Law In Joint Enterprises", *The Columbia Journal Of World Business*, Vol. XXIII, No. 2, (Yaz 1988), s. 20.
 18. Peter B. Maggs, a.g.m., s. 15-6.
 19. Mikhail Braginsky, *Joint Ventures: Benefit For All*, Novosti Press Agency Publishing House, Moscow, 1988, s. 10.
 20. Mikhail Braginsky, a.g.e., s. 11.
 21. Yuri V. Dubinin, "Moving Ahead With Perestroika", *The Wall Street Journal*, Special Advertising Section, *USSR: Facets Of Perestroika*, (1 Aralık 1988), s. 5.
 22. Volker Undorf, "A German Banker Looks At Joint Ventures", *The wall Street Journal*, Special Advertising Section, *USSR: Facets Of Perestroika*, (1 Aralık 1988), s. 6.
 23. *The Economist*, "The rush to Russia", (22 Nisan 1989), s. 76.
 24. *Financial times*, "Soviet joint ventures will be a long haul", (2 Eylül 1988), s. 4.
 25. John Skinner, "Joint Ventures in the Soviet Union", *Euro Business*, Vol. 1, No. 2 (Kasım 1988), s. 30.
 26. Peter Orenski, "Tips On Tackling The Soviet Market", *The Wall Street Journal*, Special Advertising section, *USSR: Facets Of Perestroika*, (1 Aralık 1988), s. 6.